I

Доцент стояв за кафедрою, ніби на капітанському містку корабля. Він читав, а студенти конспектували навстоячки, приклавши зошити одне одному до спин. В аудиторії, голій, як палуба, не було ні столів, ні стільців: усе попалили окупанти.

Та не спалили чужинці весну, вона струмилася в розбиті вікна тугими пасмами сонця й зеленим майвом каштанів.

На перерві дівчата не кинулися наввипередки до балконів, як колись, до війни. Тепер двері туди були забиті наглухо, зрушені балкони ледве трималися, готові обвалитись під найменшою вагою.

Доцент, постукуючи палицею, сходив з кафедри. В цей момент він почув, як хтось, карбуючи крок, пішов йому назустріч і зупинився на відстані, мовби для віддачі честі.

— Дмитре Івановичу...

Коли б доцент був видющий, то побачив би перед собою юнака-офіцера, який недавно з'явився в інституті.

— Дмитре Івановичу! — голос юнака був чітким, карбованим.— Я вас пам'ятаю. Колись ви були бійцем моєї роти.

— Ви... Ви...

— Горовий.

— Лейтенант Горовий?!

— Ні. Донедавна гвардії капітан Горовий. А тепер... студент Горовий.

— Що ж, приємно.— сказав доцент, подаючи руку.— Але що це? Ви мені даєте ліву руку?

— Правої... нема, Дмитре Івановичу.

Попечене темне обличчя доцента зібгалося в болісну гримасу.. Деякий час обидва помовчали.

— Навіщо ви мене так підкреслено величаєте по батькові?

— Тут заведено так.

— Звертайтеся до мене, як тоді... просто: товаришу Глоба. Це буде нагадувати мені ті часи, коли я був бійцем вашої четвертої роти... Коли я ще мав зір.

II

Глоба пам'ятав Горового дуже добре. Зі спогадом про молодого запального лейтенанта в нього довгий час пов'язувалось відчуття загрубілої кривди, гіркоти, образи.

Це було в бентежний серпень сорок першого року.

Однієї ночі роту Горового, як і весь полк, спішно перекидали на іншу ділянку фронту. Ніч була темна, як льох. З самого вечора сіявся важкий теплий дощ. Крізь нього, ніби крізь рухливі безкраї хащі, йшла рота форсованим маршем. Коли голова колони безшумно зупинялась, задні з розгону набігали на передніх, тикалися носами у спини товаришам і... прокидались. Перед тим бійці не спали кілька ночей.

На коротких привалах не шукали сухого місця, його не було, падал?;, де заставала команда, і одразу засинали як убиті в багнюці по шляху. Це була справжня солдатська розкіш — оця м'яка земля під боком, і тільки командири не могли дозволити собі такої розкоші: вони мусили чатувати, поглядаючи на годинники.

Глоба пригадує, що за п'ять хвилин привалу він встигав і лягти, і пригорнути полою шинелі гвинтівку, і поправити під головою каску, і заснути, і навіть побачити сон. Сновиддя були різноманітні, барвисті, просторі, як весна за містом. І цим творилося враження, що він спав довго. Коли його хтось будив, штовхаючи чоботом під бік, то не вірилося, що все це відбувалось — встигло відбутись! — протягом п'яти хвилин.

На одному з привалів Глобу ніхто не розбудив — його не помітили в темряві. Забули, як забувають в хапанині яку-небудь річ.

Коли він прокинувся, біля нього вже нікого не було.

На всі чотири сторони стояла непроглядна темрява, зловісна глухомань, сіявся байдужий дощ. Світ темряви і на весь цей світ — ніде ні вогника, ні голосу людського. Глобі стало раптом так самотньо і лячно, що хотілося закричати, завити. Відчув себе ніби викинутим на безлюдний незнайомий острів. Зірвався на ноги і щосили гукнув у темряву:

— Еге-ге-ей!..

Стояв, наслухаючи відповіді. Але ніякого відгуку ні від кого.

Обернувся в другий бік:

— Еге-ге-ей!.. А ніч мовчала.

Тоді рвонувся з місця й побіг. Розлемішена дорога зажвакала йому вслід, ніби гналася.

Затемніли терни обіч шляху. Дивно було, звідки вони взялися? Ніби понаростали тут, доки він спав. Позводилися хапаючими темними хащами понад степовим грейдером. Досі боєць їх не помічав: за нього дивились командири.

Глобу проймав жах, цей жах переслідував, гнався за ним табуном мовчазних, упевнених вовків. Адже це було так безглуздо, так жахливо... Саме тоді, коли він, доброволець, прагнув бою, коли всі кишені набив патронами!.. Рота пішла форсованим маршем, рота пішла, напевно, в бій, а він... Що про нього скажуть товариші! Втікач? Дезертир?.. Це жахало більше, ніж смерть.

І він біг, притримуючи ремінь гвинтівки, стогнучи з відчаю і побрязкуючи важкими солдатськими кишенями.

— Стій! Хто такий?

Перед ним виросли з темноти дві постаті в касках.

— Свої...

— Хто свої? Куди чешеш?

— Відстав... Не розбудили... х-ху!.. Доганяю своїх...

— Доганяєш! — засміялися двоє.— Де ж ти їх доганятимеш? Вони ж, мабуть, на всіх парах на передову?..

— І я...

— А ти чешеш у тил!

— Хлопці... Що ви? — Глоба похолонув.— Який тил? Двоє знову засміялись і запитали, з якого він підрозділу. Виявилось, що всі вони були з одного батальйону.

— Повертай на сто вісімдесят градусів,— сказали Глобі.— Давай з нами. З нами не пропадеш. Ми теж... доганяємо.

Ці добрі душі проспали ще на попередньому привалі, угніздившись десь у затишку придорожньої лісосмуги. Але вони сподівались скоро наздогнати своїх і не особливо тужили. Можливо, тому, що їх було двоє: двом завжди легше.

Починало сіріти, коли наздогнали батальйон. Горовий уже, видно, знав, що в нього загубився боєць. Ідучи обіч роти, лейтенант щоразу оглядався. Глоба, запхавши поли шинелі за ремінь, наздоганяв підбігцем. Забачивши свого командира, він ще здалеку радісно замахав йому. Був ладен би кинутись на шию, як рідному.

Горовий, зціпивши зуби, насуплений, зупинився край дороги.

— Де бродили, Глоба?

— Відстав, товаришу лейтенант... Не почув... Командир дивився на нього з ненавистю. Здається,

убив би своїми очима, якби міг.

— Не почули! Поглухли! — Горовий грубо вилаявся.— Ворог уже Дніпро переходить, а ви все не чуєте!.. Він у кущі, а ти за нього відповідай!

— Товаришу лейтенант...

Глобі хотілося вибачитись, пояснити. Але в цей час Горовий майже стусаном підштовхнув його в спину.

— Ширше крок! Доганяй!

Глоба набавив крок. Йому було важко, душно, боляче. Пхають у спину. Ледве не дають запотиличника. Отак тебе, старого йолопа... А що сивина на скронях — що їм твоя сивина?.. Хотілося обернутися до цього нещадного юнака і таки пояснити йому по-людському, як це сталося, розвіяти підозру.

Проте Глоба знав статут і нічого не сказав. Винен. Хіба ж ні? Проте біль завданої образи не проходив, вона закарбувалась йому в саме серце.

З часом він намагався по-своєму виправдати нервозну різкість молодого командира. Адже то були Дні такої трагічної напруги! Тяжко іноді було зберігати самовладання. І, зрештою, що там такого, що цей юнак з роз'ятреними червоними очима так безцеремонно підштовхнув межи плечі одного із своїх підлеглих? До того ж навряд чи знав молодий лейтенант, що цей літній сумирний його боєць ще три місяці тому навчав сотні таких же, як він, зелених хлопців. А якби, й знав? Що було Горовому до того, чим займався Хлоба до війни? Лейтенант знав тільки одного Гдобу: . бійця своєї четвертої роти, за кожен крок якого він відповідав — відповідав за його життя і смерть.

Через кілька днів Горовому доповіли, що боєць Глоба тяжко обпалився. Лейтенант нахмурився, став розпитувати, як це було.

Розповіли, що на окоп Глоби ішов ворожий танк. Боєць вихопив з ніші пляшку КС, підняв над головою, щоб кинути, і в цей момент по ній дзикнуло кулею. Клубок полум'я огорнув Глобу, шугонув у ячейку, виповнюючи її, мов криницю, вогняною водою. Можна було чекати, що боєць викинеться з землі, і то була б його вірна загибель. Але він не

розгубився, не викинувся на поверхню під ворожі кулемети. Більше того, вихопив з ніші другу пляшку.

— І що? — Очі лейтенанта заблищали цікавістю.

— Влучив!

Чудово,— полегшено зітхнув Горовий. Йому після того стало навіть жаль свого бійця, з яким він напередодні повівся так суворо, образив його сивину своєю грубістю і підозрою.— Правду кажучи, добросовісний був старий.

Увечері лейтенант разом з іншими втратами списав також і Глобу, не надіючись уже більше ніколи зустрітися з ним.

ПІ

В інституті Горовий не одразу зважився підійти до сліпого доцента. Зустрічаючись з ним у коридорі чи на лекції, офіцер щоразу почував себе ніяково. Бо той прикрий випадок на марші Горовий чомусь також досі пам'ятав.

Але одночасно він і гордився тим, що командував колись такими людьми. Хто були вони, ті десятки ополченців, молодих і літніх, що мовчки довбали шанці на пекучих гірких рубежах 41 року, що по єдиному слову його команди зводились в атаки, готові на смерть? Може, там були прославлені трактористи й шахтарі, поети й інженери, як цей уже сивий тепер кандидат технічних наук, що стоїть зараз за кафедрою і диктує слухачам з пам'яті десятки Найскладніших формул? Може... А&е тоді Горовий не май змоги добре придивитись'до кожного з них. То була стрілецька рота першої лінії, і люди в ній недовго затримувались. І хай дарують йому за недостатню уважливість живі й полеглі.

Так, то був один фронт, це — інший. І що ж дивного в тому, що зараз перед Горовим стоїть з випаленими очима один із його колишніх рядових, стоїть за новою, міцно збитою кафедрою, високо тримаючи голову, іноді повертаючи її вбік, як по команді "рівняйсь". Кожне слово його аудиторія хапає на льоту, і Горовий хапає теж.

А хапати важко. Оця ядерна фізика, оці хащі ізотопів. Деколи Горовому здається, що він так і не спроможеться збагнути всього. Отак битиметься, битиметься і все-таки буде позаду інших. Що й казати, багато ним втрачено за війну. Доки він сидів у вогких бліндажах над своєй) чотириверсткою, наука тим часом ішла вперед. Не до ізотопів було йому тоді, коли він крався з бійцями через міноване поле до першої лінії ворожих траншей... А зараз... Часом здається, що це вже понад міру його сил. Іноді хочеться махнути рукою і шукати собі місця деінде.

З Глобою він мав уже кілька розмов, і жодного разу викладач навіть натяком не згадав про той давній неприємний епізод.

"Може, він забув? — думав інколи Горовий.— Зрештою, то ж була дрібниця... Нерви. Спалах". Бо коли б Глоба тамував у собі образу, то хіба міг би він з такою щирою, неудаваною симпатією ставитись до нього? Десь, на чомусь це далось би взнаки.

Одного разу Горовий з дівчатами-однокурсницями пішов до Глоби на консультацію. Спочатку дівчата запитували Дмитра Івановича, з'ясовуючи незрозуміле. Потім він, за своїм звичаєм, почав їх запитувати, визначаючи, наскільки добре засвоєно матеріал.

Дмитро Іванович сидів за столом прямий, підібраний, у 'чорній гімнастерці, застебнутій, як завжди, на всі ґудзики. Його порубцьоване обличчя весь час посмикувалось, здавалося, думки перекочуються по ньому безперервними хвилями.

Дівчина, яку саме запитував Глоба, спіткнулась на одному з запитань. Він спокійно запитав іншу:

— Ви, Ясенецька.

— Теж... не знаю.,.— весело відповіла Ясенецька.

— А ви, Горовий? — лагідно продовжував . викладач.— Може, ви знаєте?..

Горовий червоніючи підвівся:

— Спробую.

Власне, він теж до пуття не знав цього питання, але якось язик не повертався сказати "ні". Адже тривалий час в армії він і бійців відучував давати негативні відповіді і сам відучився.

— Будь ласка,— промовив Глоба. Обличчя його заяснилося. Навіть і не бачачи колишнього свого командира, він, почувалось, гордився ним перед присутніми. Дівчата, перешіптуючись, дивилися на цих двох фронтовиків-інвалідів, хоча якось мало й помітно було в цей момент, що перед ними — інваліди. З гідністю тримаються обидва — колишній ополченець і кадровий молодий офіцер, його командир. Обчухрало їх життя, але в обох почувається незломленість духу, і в стосунках між ними вловлюється щось таке, чого не збагнути сторонньому.

Горовий иервувавсь, відповідаючи. Збився раз, почав удруге. Дмитро Іванович слухав терпляче. А Горовому здавалось, що відповіді його плутані, нічого не варті, що він верзе якусь нісенітницю. Почував себе так, ніби стоїть на розпеченому до білого камені. Його все більше розбирав лютий відчай, гнів за втрачене, за свою непідготовленість. Нарешті Горовий злісно махнув рукою і ніби брязнув на стіл:

— Все.

— Що все, товаришу Горовий?

— Залишу... кину інститут! Хай горить вона, ця наука!..

— Що-о? Що ви сказали, Горовий? — повільно підвівся Глоба.— Повторіть.

Там були дні й ночі! І тут знову дні й ночі. Я просто спізнився на чотири роки... А тепер... не наздоженеш.

— Це ви кому кажете? — мовив доцент обурено. Руки його тремтіли на столі.— Від вас я цього ніяк не чекав.

Дівчата про щось шепотілися.

— Припинити розмови,— нетерпляче звернувся до них доцент, підвищуючи голос.— Вийдіть геть. Потім зайдете.

Студентки вийшли без заперечень.

Тепер фронтовики зосталися в аудиторії віч-на-віч.

— Так вам тут важко? — нагинаючись через стіл, роздратовано допитувався доцент.— Хочете шукати легшого шляху? Відстали від інших і вже в істерику? А пам'ятаєте...

Горовий відчув, як його понесло кудись у гарячу, задушливу прірву. Знав, що зараз Глоба заговорить саме про той давній випадок. І Глоба заговорив:

— Пам'ятаєте ту страшну пекельну ніч десь у степах за Новомосковськом?

— На жаль, пам'ятаю.

— А пам'ятаєте слова, сказані вами тоді? "Не чули... Поглухли... А тут — відповідай за вас..." І ще той стусан межи плечі?

— Пам'ятаю.

— Я теж. Ви мене тоді багато чого навчили, товаришу Горовий. Спочатку я був глибоко ображений вашою грубістю, жорстокістю, вашим невмінням користуватись своєю командирською владою, а пізніше... Пізніше я, думаючи про вас, шукав виправдань вам і вашій поведінці. Ви справді відповідали за нас, бійців, перед Батьківщиною. Ви тоді своєю лайкою вишмагали мене і, можливо, мали рацію. Бо я відстав від роти. Нині ми, волею Батьківщини, помінялися місцями. І хіба зараз я не відповідаю за Горового? Хіба мені не болітиме, коли він, фронтовик, відстане, кине науку і кудись у кущі?.. Скажіть, як я повинен буду назвати такий ваш вчинок?

Горовий мовчав, стоячи перед Глобою навитяжку.

— Так уже складається в нашому житті,— вів далі доцент, трохи вгамувавши себе,— що ми весь час відповідаємо один за одного. На одному етапі ви — за мене, на іншому — я за вас. Власне, я не хотів нагадувати вам про той давній випадок. Не подумайте, що я злопам'ятний...

— Я цього не думаю,—сказав Горовий щиро.

— Так от, щоб я більше таких розмов не чув,— сердито вимовив доцент.— Підтягніться, й не розпускайте нервів...

— Слухаюсь.

— Роти пішли... в фізику. Так, у фізику. І ви, товаришу Горовий, мусите доганяти.

Горовий вдався до жарту:

— Дозвольте виконувати?

— Виконуйте!

"А в нього таки є командирська струнка",— посміхнувся Горовий, опинившись уже,в коридорі, і впарений, присоромлений, але з полегкістю на серці пішов назустріч дівчатам.

1947